

STUDII EPIGRAFICE

DE

N. GOSTAR

Nu de multă vreme a ajuns spre păstrare, în Muzeul Regional din Deva, monumentul epigrafic roman, C.I.L., III, 1486, adus din parcul fostului castel nobiliar din comuna Zam (regiunea Hunedoara, raionul Ilia) — acum Spitalul de Stat —, unde a stat aproape un secol. După conținutul textual al inscripției, monumentul se pare că a fost adus, ca și celelalte câteva monumente păstrate aici, de la Sarmizegetusa. Pentru prima dată inscripția a fost publicată de către I. F. Neigebaur¹ și cam tot atunci a fost copiată și de către A. Fodor². Ceva mai târziu inscripția re apare și în culegerea epigrafică a lui M. J. Ackner și Fr. Müller³. Toți acești epigrafiști reproduc din inscripție numai primele cinci rînduri, deoarece partea de jos a monumentului se afla în pămînt. Ultima lectură acceptată pînă în prezent este cea a lui Th. Mommsen din C.I.L., III, 1486. Iată deosebirea dintre cele patru lecturi:

<i>Fodor:</i>	<i>Neigebaur:</i>	<i>Ackner-Müller:</i>	<i>Mommsen:</i>
..... ILIAZ	ILIA P ILIAP	NTILIAN (o)
.....ENTIO OPAMII	NTIEQP. AMII	.NTI EQ PAMII	NTI EQ P. AMI. I.
T. FAM. COL O	TFLAMCOLO.	T FLVM COLO	ET FLAM COLO
Q Q COL SS DEC	QQ. COL. SS DEC	QQ COL SS DEC	R. QQ. COL. SS. DEC
II CAPVL PATRO	IICAPVL PATRO *	IICAPVL PATRO	NIC. APVL. PATRO
			MVNIC. POROL. ET
			'GIOR ITEMQVE
			'SARVM

Acest text a fost întregit de către Mommsen în felul următor: [. . Qui]ntilian [o . . .habe]nti eq(uum) p(ublicum), a mil(itiis), . . .et flam(ini) colo[n(iae) Sa]r(mizegetusae,) q(uin)q(uennali) col(oniae) s(upra)s(criptae), dec(urioni) [mu]nic(ipii) Apul(ensis), patro[no] munic(ipii) Porol(issensis) et . . . igior(um) itemque . . .isarum.

Primele trei lecturi sînt greșite și într-o mică măsură și lectura lui Mommsen, precum și întregirile acestuia, care nu corespund pe de-a-ntregul cu rîndurile de pe inscripție.

Textul acestei inscripții, care acum se poate vedea în Muzeul Regional din Deva, e scris pe o piatră de marmură albă din cariera romană de la Bucova. Din monument lipsește o bucată din partea de sus — pierzîndu-se coronamentul și începutul textului — și o bucată mai îngustă din partea stîngă. Ca dimensiuni, placa are o lungime maximă de 0,96 m, lățimea maximă de 0,60 m și grosimea de 0,27 m. Lungimea cîmpului inscripției este de 0,75 m iar lățimea de 0,50 m. Marginile cîmpului inscripției sînt încadrate într-un chenar simplu fără ornament.

¹ Dacien aus den Überresten des klassischen Alterthums mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen, Brașov, 1851, p. 34, nr. 84.

² Reprodușă și la Neigebaur, op. cit., p. 25, nr. 96 și comunicată și lui J. G. Seidl în «Archiv für Kunde oesterreichischer Geschichtsquellen, Viena, III (1849), p. 184, nr. 2.

³ Die römischen Inschriften in Dacien, Viena, 1865, p. 44, nr. 181.

Textul inscripției este format din opt rînduri. Literele prezintă o formă alungită cu trăsături regulate și hotărite și în afară de litera L de la sfîrșitul rîndului al doilea, care are bara de jos invers trasată, nu mai găsim alte particularități neobișnuite. Un semn distinctiv, pentru prescurtare, se întîlnește în rîndul al patrulea, semnul ~, așezat deasupra literelor QQ, pentru cuvîntul *quinquennalis*. Ligaturile n-au fost folosite la scrierea acestui monument.

Literele ca dimensiuni variază aproape la fiecare rînd. În rîndul întîi literele au o lungime de 5,5 cm, în rîndurile al doilea, al treilea și al patrulea de 5,7 cm, rîndul al cincilea de 5,4 cm, în rîndul al șaselea de 5 cm, în rîndul al șaptelea de 4,9 cm, iar în al optulea, ultimul, de 5 cm. Uneori cuvintele sînt despărțite prin puncte adîncite de formă triunghiulară.

Pornind de la constatarea că barele exterioare ale literei M cad întotdeauna puțin diagonal și nu vertical, Q cu semnul prelungit, precum și formatul în general alungit al literelor, toate aceste elemente presupun o datare a monumentului nu mai tîrziu de sec. II e.n., deci în epoca Antoninilor, sau în primii ani ai Severilor.

Literele în citirea lor nu prezintă dificultăți, în afară de rîndul întîi, din care nu se vede decît partea de jos a literelor. Prima literă de la stînga rîndului întîi, deși e puțin vizibilă, este totuși un N. Urmează apoi trei bare verticale. apoi un L urmat de un punct și apoi cuvîntul PAP (vezi fig. 1), în total opt litere. Din aceste opt litere se poate ajunge la formularea unei părți dintr-un nume obișnuit roman . . . M P FIL PAP și nu NTILIAN(o) cum a citit Mommsen, iar întregirea prin cognomenul *Quintiliano* în rîndul întîi, propusă de celebrul epigrafist, nu mai poate fi acceptată. Litera N din rîndul întîi prezintă sfîrșitul unui gentiliciu, ca *Antonius*, *Asinius*, *Caetennius*, *Calpurnius*, *Mere-nius*, *Licinius*, *Romanus*, *Titinius*, *Turranus* etc.

În rîndul al doilea avem posibilitatea să remarcăm clar zece litere și se poate citi NTIEQ P.AMIL, deși litera T e puțin stricată datorită unei vechi lovituri. Dacă cu un rînd mai sus am avut . . . N(io) P(ublii) FIL(io) PAP(iria) tribu, deci gentiliciul cu filiația și tribul respectiv, în rîndul al doilea neapărat a urmat cognomenul în dativ, din care s-a păstrat . . . NTI. Acest rest de trei litere ne face să ne gîndim la un cognomen obișnuit, ca bunăoară *Clementi*, *Constanti*, *Crescenti*, *Valenti* etc., urmat de rangul cavaleresc EQ(uo) P(ublico) A MIL(itii). Interpretarea pe care o dăduse Mommsen acestui rînd, ca *habenti equum publicum, a militiis*, nu corespunde unei juste lecturi.

Rîndul al treilea e deosebit de clar: ET FLAM. COLO. iar în al patrulea, deși din prima literă de la stînga nu s-a păstrat decît jumătate, lectura e tot atît de clară: R. QQ. COL.SS.DEC. Întregirea propusă de Mommsen pentru cele două rînduri, ET FLAM-(ini) COLO[n(iae) Sa]R(mizegetusae, Q(uin)Q(uennali) COL(oniae) S(upra) S(criptae), DEC(urioni), nu prezintă nici un dubiu și este pe de-a-ntregul cît se poate de exactă.

Următoarele două rînduri, al cincilea și al șaselea, conțin NIC APVL PATRO și MVNIC POROL ET, deși litera M e numai în parte vizibilă pe piatră. Întregirea corectă propusă de Mommsen este următoarea: [mu] NIC(ipii) APVL(ensis), PATRO [no] MUNIC(pii) POROL(issensis) ET.

Ultimele două rînduri, care se văd scrise pe piatră ca fiind GIOR ITEMQVE și SARVM, au rămas neîntregibile pentru Mommsen. Înaintea literelor GIOR din rîndul al șaptelea, Mommsen vedea capătul de sus al unei litere, după el un I, deci IGIOR(um) iar pentru rîndul al optulea, Mommsen, înaintea literelor SARVM, vedea capătul de sus al aceleiași litere I, deci ISARVM. Aceste două resturi de cuvinte, IGIOR(um) și ISARVM, Mommsen presupune numai, că sînt corupte din numele a două populații - semînții¹.

¹ C.I.L., III, p. 241, nr 1486, « ethnica » despre care nu poate spune mai mult.

Prin întregirile propuse de Mommsen, mai ales pentru rîndurile 4—6, s-a observat că spațiul lipsă din stînga nu era prea mare (vezi fig. 1). Procedînd în acest fel la refacerea rîndurilor, în rîndul întii lipsesc aproximativ cinci litere, deci o literă pentru un *praenomen* prescurtat și încă patru litere pentru un *nomen gentile* terminat în N(io). Cum însă personajul din inscripție este un P(ublii) FIL(ius)¹, e probabil ca și pînomenul să fie tot P(*ublius*), deși exemplul nu poate fi întotdeauna generalizat. Pentru gentiliciul terminal în N(io), spațiul disponibil ne mai oferă un loc pentru patru litere, deci *Antonio*, *Licinio*, *Romanio*, *Titinio* etc. Dintre toate aceste patru exemple, *Antonius* e cel mai frecvent și cunoscut și în Dacia, deși pentru cazul din această inscripție ipoteza nu poate fi verificată. Spațiul disponibil pentru cognomenul din rîndul al doilea, terminat în NTI, — dar în momentul cînd o copia Fodor se mai vedea încă ENTI, — este de patru litere și se poate întregi mai curînd cu *Valenti*, fiind mai uzitat, decît *Clementi* sau *Crescenti*, care nici n-ar încăpea în acest spațiu. Cu aceste constatări s-ar putea reface întregul nume al personajului căruia îi fusese dedicată inscripția: [Publius? Anto?]nius P(ublii) fil(ius) Valens și nici de cum *Quintilianus*, cum fără temei îl combinase Mommsen.

În rîndul al treilea lipsește un cuvînt format din trei litere obișnuite, prin care se arată o magistratură oarecare ce se lega în mod obișnuit de expresia *et flamini coloniae*. Am avea două posibilități de întregire, fie prin DEC(urioni), fie prin II VIR(ali). În acest caz magistratura de *II-viralis* pare mai probabilă aici², deoarece calitatea de decurion, persoana din inscripție o indică pentru altă localitate, iar spațiul lipsă din inscripție permite tot atît de bine să fie întregit și prin II VIR.

Din rîndul al șaptelea s-a păstrat clar numai GIOR ITEMQUE. Observația lui Mommsen, că acest rest de....IGIOR(um) ca și.....ISARVM din rîndul al optulea, ar reprezenta două nume proprii care designau numele a două seminții - populații, fie din Dacia, fie din vecinătatea provinciei — și persoana din inscripție în acest caz ar fi fost un *patronus* al acestor două populații nu poate fi acceptată. Ar fi fost deosebit de util dacă această inscripție ar fi relevat existența în Dacia, sau în imediata apropiere, a comunităților populațiilor autohtone, care și-ar fi păstrat și în epoca stăpînirii romane o oarecare independență din partea cotropitorilor. Dar cum se va vedea mai jos, pentru Dacia cel puțin, inscripția arată că nu poate fi vorba de asemenea comunități. Cercetînd cu atenție rîndul al șaptelea din inscripția care conține literele GIOR și ITEMQVE, se observă că înainte de GIOR, nicidecum nu poate fi litera I, cum i se părea lui Mommsen, ci capătul unei bare orizontale de la o literă în formă de E, F sau T. Cum însă în Dacia patronii de rang ecvestru îndeplineau acest « honor » pentru anumite orașe și pentru colegiile meseriașilor, spațiul lipsă, îm-

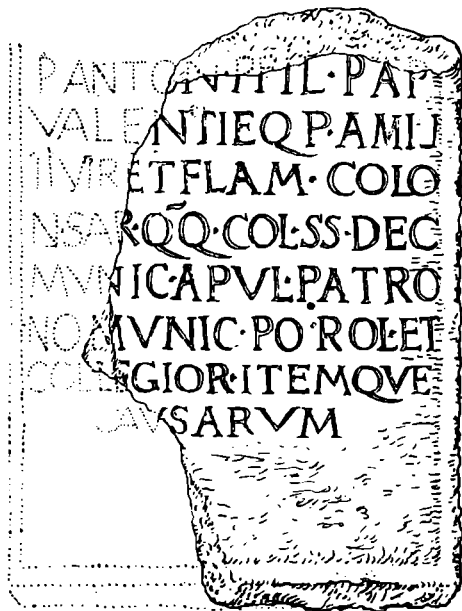

Fig. 1

¹ A doua posibilitate pentru filiație ar putea fi T(itii) FIL(ius); aici însă s-a ales numele de *Publius*, cel mai des întilnit în onomastica romană din această vreme.

² Exemplu bun ni-l oferă C.I.L., III, 6270 din Sarmizegetusa unde M. Proclius M. fil Pap. Niceta îndeplinea funcția de *II viralis et flamen coloniae Sarmizegetusae*, iar în Apulum, C.I.L., III, 1182, unde P. AEL. Iulianus eq. R., în ordine inversă însă își arată funcțiunile de *flamen et II viralis coloniae Apulensis*.

preună cu partea finală a cuvîntului GIOR permite să fie întregit prin [colle]GIOR(um) mai curînd iar *nu printr-un nume etnic*.

Rîndul al optulea oferă aceeași schimbare. E vorba iarăși de un « honor » legat de patronat. Pe inscripție clar e numai SARVM. Înainte a acestor cinci litere se observă capătul de sus al unei litere, din care a rămas, colțul din dreapta și care în niciun caz nu poate fi un I cum vedea Mommsen ci un V, la fel scris și în celelalte rînduri vizibile pe piatră. A șasea literă adăugată la acest ultim cuvînt a fost deci V și cuvîntul ..VSARVM și nu ..ISARVM. Ținînd seama de spațiu, de simetrie și de un anumit « munus » legat de patronat, cuvîntul poate fi cu ușurință întregit prin [cau]SARVM. Și cu aceasta se termină inscripția, lipsind textul formulelor de încheiere.

În măsura în care cele discutate mai sus pot fi acceptate, inscripția se prezintă în felul următor:

[P(ubl'io?) ANTO?] N(io) P(ublii) FIL(io) PAP(iria tribu)
[VALE]NTI EQ(uo) P(ublico) A MIL(itiis)
[II]VIR(ali) ET FLAM(ini) COLO
[N(iae) SA]R(mizegetusae) Q(uin)Q(uennali) COL(oniae)S(upra) S(criptae) DEC(urioni)
[MV]NIC(ipii) APVL(ensis) PATRO
[NO] MVNIC(ipii) POROL(issensis) ET
[COLLE]GIOR(um) ITEMQVE
[CAV]SARVM¹.

Luînd în considerare caracterul său monumental cu literele îngrijit scrise, inscripția se prezintă sub forma unui monument onorar — *titulus honorarius* — pus în cinstea lui [P? Anto?] *Jnius P. fil. Pap. Valens*. Inscripția nu arată de către cine i-a fost dedicată, deși a rămas loc disponibil pentru aceasta. Nu ne putem da seama din cauza căror împrejurări s-a omis amintirea dedicantului sau a dedicanților. Lipsește și obișnuita formulă de încheiere la care ne-am aștepta, D(atus) D(ecreto) D(ecurionum) întâlnită la astfel de monumente.

Făcînd parte din categoria cavalerilor — *ordo equester* —, de prim rang — *eques Romanus equo publico* — după ce a satisfăcut serviciul militar trecînd prin toate gradele rezervate categoriei cavalerilor — *a militiis*², [P.? Anto?] *Jnius Valens* din tribul *Papiria*, un remarcabil personaj al aristocrației provinciale din sfatul de conducere al coloniei romane Sarmizegetusa, deținea un loc important în acel *ordo coloniae*. Mai întîi inscripția amintește magistratura de *duovir (iure dicundo) coloniae*, apoi pe cea de *flamen coloniae*. Pentru această vreme, sec. II—III e.n., istoricul sovietic N. A. Mașkin arată că în orașele provinciilor imperiului roman, flaminatul reprezintă o instituție sacerdotală și politică în același timp, cu ajutorul căreia se propagă în imperiu cultul împăratului. Referitor la situația socială a flaminilor, istoricul N. A. Mașkin, observă mai departe că ei aparțineau « vîrfului » aristocrației orășenești și că la fel ca și în alte provincii, probabil și în Dacia flaminii se bucurau de privilegii speciale; ei luau parte la ședințele sfatului, iar alegerea lor se făcea în cadrul unei anumite solemnități³. În al treilea rînd, inscripția amintește cea mai înaltă magistratură orășenească pe care o deținea duumvirii o dată la cinci ani, *quinquennalis coloniae*, magistratură cu caracter censo-rial, prin care a trecut și [P. ? Anto?] *Jnius Valens*.

¹ Un exemplu de asemănare și de întregire pentru inscripția de la Sarmizegetusa ne este dat de C.I.L., V, 7375 — Dertona (?): C(aio) Metilio C(aii) til(io) Pomp(tina tribu) Marcellino eq(uiti) R(omano) eq(uo) p(ublico), iudici ex de- c(urii) inter selectos, II vir(ali), q(uin)q(uennali), flam(ini) Divi Traiani, patrono collegiorum omnium, patrono coloniae Foro culi Triensium, patrono causar(um), fidelissimo ob insignem circa singulos universosque cives innocentiam ac fidem homin(um) optimo, «iri abstinen[t]issimo. Coll(egium) fabr(orum) Dert(onae) patrono ob merita. D(atus) D(ecreto) D(ecurionum).

² Pentru această formulă întâlnită la persoanele din categoria cavalerilor din Dacia, a se vedea M. Macrea, în n. Inst. de Stud. clasice», Cluj, V (1944—1948), p. 251.

³ N. A. Mașkin, « Vestnik Drevnei Istorii », 1951, nr. 1, p. 74—76.

Ca o consecință a înaltelor magistraturi pe care le presta [P.? Anto?]nius Valens în orașul de reședință al provinciei, el ia parte nu numai la ședințele aceluia *ordo* de la Sarmizegetusa, ci și din alte localități, ca bunăoară în *ordo* din municipiul *Apulum*, în calitate de *decurio* sau în *ordo* de la *Porolissum* (Moigrad), în calitate de *patronus municipii Porolissensis*, ales de către acest consiliu municipal. În această perioadă, observă istoricul sovietic N. A. Mașkin, patronatul devine o simplă titulatură onorifică, oferită cu diferite scopuri persoanelor din clasa senatorilor sau a cavalerilor. Treptat, însă, patronul nu se mai deosebește cu nimic de magistrații orașului dar, ca membru onorific în acel consiliu — *ordo* — de conducere al orașului și o dată fiind ales este de datoria lui să sacrifice sume importante pentru nevoile orașului¹. Ultimul titlu onorific al lui [P.? Anto?]nius Valens este cel de *patronus collegiorum*. Sub acest nume trebuie să înțelegem în primul rând calitatea lui de patron al corporațiilor (asociațiilor) meseriașilor — *fabri* — din Sarmizegetusa și *Apulum*.

Ultima mențiune din inscripție cu privire la calitatea lui [P.? Anto?]nius Valens este cea de *patronus causarum*. Această titulatură amintită în Dacia pentru a doua oară, în inscripțiile din restul imperiului apare, pînă acum, destul de rar. Cea mai veche inscripție unde se amintește despre acest fel de patroni este cunoscuta *Lex Malacitana* (Malaga din Spania, provincia romană Baetica), redactată pe timpul domniei împăratului Domițian (anii 81—96 e.n.)². În Italia această formulă de *patronus causarum* apare numai de două ori, în localități diferite, la Dertona³ și la Treglia (Trebula)⁴. În celelalte părți ale imperiului *patroni causarum* sînt dovediți pînă acum numai în provincia Mauretania Caesariana⁵ și în Dacia⁶. Paragraful LXVIII din *Lex Malacitana* vorbește tocmai despre numirea acestor *patroni causae*, atunci cînd se vor da socotelile bănești (*cum rationes reddentur*). Din inscripție reiese că *patroni causae*, în număr de trei, sînt aleși de către decurionii sfatului municipal prezidat de unul din duumviri. Sarcina lor se reduce numai la cercetarea unei pricini (*causam publicam agant*), să redacteze reclamația acestei pricini (*causam cognoscant*), să facă chemările în judecată și apoi să urmărească pricina. Din această lege municipală, de la sfîrșitul sec.I.e.n., reiese că acești însărcinați *causam publicam agendum*, sînt trei membri aleși de către decurioni, din mijlocul lor, și se pare cei mai iluștri, datorită poziției lor de avere —, din sînul aristocrației municipiului respectiv.

Inscripția din Dertona (reprodusă mai sus, p. 630, nota 1) ne vorbește la fel despre un personaj important din conducerea acestui oraș, C. Metilius C. fil. Pomp. Marcellinus, la fel ca și [P.? Anto?]nius Valens, *eques Romanu equo publico*, apoi *decurio inter selectos, duovir, quinquennalis, flamen Divi Traiani, patronus collegiorum omnium, patronus coloniae Foro Iuli Triensium* și ultima mențiune de *patronus causarum*. Și aici C. Metilius Marcellinus, de prim rang cavaleresc, face parte din cea mai de seamă pătură a aristocrației orășenești din Italia secolului al doilea e.n. A doua inscripție din Italia este cea de la Trebula. Deși din inscripție nu se pot vedea toate treptele magistraturilor prin care a trecut M. Vincelius Celsus, în afară de *quaestor* și de titlul de *patronus causarum*, se poate întrezări, totuși, că el dăduse dovadă de merite deosebite față de *ordo* și de *populus Trebulanorum*, care îi ridică o statuie cu inscripție. Privitor la Africa, o inscripție din Noricum amintește de mai mulți *patroni causarum provinciae Mauretaniae Caesarensis*. Inscripția, fiind fragmentară, nu permite un comentariu mai amplu. Din numele unuia din acești patroni,

¹ N. A. Mașkin, op. cit., p. 72—74.

² C.I.L., II, 1964: Th. Mommsen, *Gesammelte Schriften*, I Abt. Juristische Schriften, vol. I, p. 272—382; C. G. Bruns—O. Gradeniuvitz, *Fontes Iuris Romani antiqui*, ed. 7, part. I, Tübingen, 1909, p. 147—157; P. F. Girard, *Textes de droit romain*, ed. 4, Paris, 1913, p. 112—119.

³ C.I.L., V, 7375, din prima jumătate a sec II e.n.

⁴ C.I.L., X, 4560.

⁵ C.I.L., VIII, 5216, de pe la mijlocul sec. II e.n.

⁶ E. Zefleanu, în «Apulum», II (1943—1945), p. 98—99.

[. . .] *Ius Cornelius Saturninus*, se poate deduce că ei erau cetățeni romani. În Dacia *C. Iul. Diocletianus*, tot un *eques Romanus equo publico*, deține calitatea de decurion și funcțiunea sacerdotală de augur al coloniei Sarmizegetusa, precum și de decurion al municipiului sau al coloniei Apulum; ultimul titlu al lui Iul. Diocletianus este cel de *patronus caesarum*.

Th. Mommsen, analizând legea din Malaca, ajunge la concluzia că cei trei bărbați *ad publicam causam agendam*, numiți în inscripție *patroni causae*, formează de fapt o comisie însărcinată de către consiliul orașenesc cu rezolvarea anumitor litigii în legătură cu mînuirea banilor publici. Cel care primește o sarcină din partea consiliului orașului respectiv sau cel care din alte motive este obligat să restituie acești bani publici casieriei orașului, după un anumit termen, va trebui să dea socoteală sau să predea acești bani consiliului orașenesc. În cazul că pe această cale nu se poate ajunge la vreun rezultat, persoana nefiind solvabilă, atunci *patroni causae* vor prezenta consiliului chestiunea și în urma cercetărilor sau vor face dovadă de descărcare și de adevărită achitării sarcinii, sau vor proceda la acuzarea debitorului. În consecință, observă Mommsen, acest termen de *patroni causae* ar fi posibil să aibă semnificația unor reprezentanți ai consiliului într-un proces; dar din contextul inscripției reiese că această comisie formată din *patroni causae*, în felul cum e ordonată în *Lex Malacitana*, ia de la sine caracterul unui contencios administrativ, nefiind vorba de un *iudicium* în sens propriu. Din cele relatate de Th. Mommsen însă nu reiese limpede cine erau cei cărora li se dresa actul de acuzare și apoi erau urmăriți în procesul de judecată de către *patroni causae*. De altfel, din dispozițiile pentru acest *iudicium pecuniae communis*, care urmează în inscripție în paragraful următor (LXIX), nu s-au păstrat decît cîteva cuvinte¹.

J. N. Madvig, vorbind în general despre patronat, arată că din vechea noțiune de *patronus* s-a moștenit mai tîrziu și sensul noțiunii de avocat, sub forma de *patronus caesarum*, care pentru acei *clientes* ai patronului de odinioară, a fost într-adevăr un apărător².

Dimpotrivă, W. Kubitschek caută să demonstreze că termenul latin de *advocatus* nu a corespuns întotdeauna cu *patronus*, deoarece cele două instituții au pornit de la alte realități. *Patronus* în sens juridic nu era altceva decît un proteguitor în fața instanței, pe cînd *advocatus* era cel ce ajuta cu sfatul său și cu cunoștințele lui de drept pe un împrișinat în fața instanțelor. Căci, în general, cetățeanul ce mergea în fața instanțelor trebuia să-și susțină singur cauza, iar în cazul peregrinilor, patronul era cel ce îl reprezenta. Cu timpul, însă, cînd legislația și procedura devin din ce în ce mai complicate, a fost nevoie ca cel ce are de susținut un proces să fie sprijinit de un prieten cu experiență și totodată cunoscător cît de puțin în materie de drept. După părerea lui Kubitschek, cel ce venea în ajutorul celui în cauză, era un *patronus causae* sau *orator*; dar acesta nu era neapărat nevoie să fi fost un perfect cunoscător al legilor. Tot Kubitschek atrage atenția că această deosebire între *advocati* și *patroni* nu durează multă vreme. În epoca imperială cei ce vor apăra pe cei în cauză vor purta diferite numiri, ca *advocati*, *patroni*, *oratores*, *causidici*, *iuris periti* și *scholastici*³. În ce vor fi constatat deosebirile dintre aceste noțiuni, pe care le întîlnim atît în legislația epocii, în literatură cît și în inscripții, Kubitschek nu spune.

B. Kuebler, înainte de a trece la precizarea noțiunii de *patronus causae*, arată că în limbajul juridic prin *causa* se înțelege *causa litis*, deci proces, judecată, iar avocatul apărător într-un proces poartă diferite numiri, ca *advocatus*, *causidicus*, *patronus causae*, *caesarum pragmaticus* și *caesarum orator*⁴. După Kuebler, se pare că nu există nici un fel de deosebire între aceste numiri, toți termenii fiind echivalenți pentru avocați în general.

¹ Th. Mommsen, op. cit., p. 343—344.

² J. N. Madvig, *Die Verfassung und Verwaltung des römischen Staates*, vol. I, Leipzig, 1881, p. 95.

³ W. Kubitschek, art. *Advocatus*, în RE, Pauly-Wissowa, I, 1, col. 436—438.

⁴ B. Kuebler, art. *Causa*, în *Dizionario epigrafico di antichità romane* (sub îngrijirea lui Ettore De Ruggiero), vol. II, partea I-a, Roma, p. 147—148.

Ch. Lécrivain arată că la origine clientul și peregrinul erau reprezentați în justiție printr-un protector al lor numit *patronus* și tocmai contrariu celor arătate de Kubitschek, Lécrivain precizează că n-a existat o distincție între *patronus* și *advocatus*. Cu timpul numai când apărarea personală devine din ce în ce mai rară, apărătorul de meserie, printr-o analogie, ia titlul de *patronus*, dar se face o deosebire între *patroni* care pledează în fața instanței și noua tagmă a cunoscătorilor de legi — *advocati*, numiți din această cauză și *iurisperiti*. Lécrivain observă, însă, că la începutul epocii imperiale, datorită elocinții judiciare care devine profesională, dispare deosebirea între *patroni* și *advocati*, dar nu cu totul. În ce constă totuși această distincție între *patroni* și *advocati*, istoricul francez nu spune nimic. Pentru el, termenii care designau în general pe avocați la romani în epoca imperială sînt *advocatus*, *causidicus*, *orator*, *togatus*, *causarum orator*, *iurisperitus* și *scholasticus*. Pentru expresia *patronus causarum*, Lécrivain observă că nu era vorba propriu-zis de o magistratură, ci numai de un *munus* (sarcină) temporar. *Patronus causarum* se întâlnește în afară de Roma, în celelalte orașe din imperiu în calitate de reprezentant numit de către decurioni (consilierii din sfatul orașului), pentru ca să susțină un proces în numele orașului respectiv. Însărcinatul poartă diferite numiri: *patronus causarum*, *advocatus rei publicae* sau *populi* sau *coloniae*, *defensor civitatis* sau *rei publicae* sau *publicus* sau *gentis*, *defensor* urmat de numele unui oraș, *actor publicus* sau *municipii* sau numai simplu *actor*, iar în provinciile orientale ale imperiului *syndicus*. După Lécrivain, toți acești termeni sînt sinonimi¹.

Alte studii, în legătură cu acest *munus* atît de rar întîlnit, încă nu s-au încercat. Din studiile istoricilor burghezi din trecut, reiese că *patronus causarum* e fie un reprezentant al consiliului orașenesc într-un proces de interes obștesc — cum crede Mommsen și Lécrivain — fie un avocat, un apărător în înțelesul modern, cum încercau să demonstreze Madvig, Kubitschek și Kuebler. Caracterul de clasă al acestei instituții de *patroni causarum*, care apare la sfîrșitul sec. I.e.n., precum și poziția socială a membrilor care o formau, nu a trecut prin sfera de cercetare a istoricilor burghezi din trecut, pentru ca în acest fel să se vadă mai bine adevăratul scop al acestei instituții.

[P.? Anto?]nius Valens făcea parte din înalta aristocrație a coloniei Sarmizegetusa. El este ales *patronus causarum* de către decurionii din sfatul — *ordo* — de conducere al orașului, așa cum prevedea legea din Malaca de la sfîrșitul sec. I.e.n., pentru a le apăra propriile lor interese de clasă. Nu avem deplină siguranță dacă termenul de *patronus causarum* este sau nu identic cu sensul de *advocatus*, *defensor* sau *actor publicus*. E probabil că față de acest termen, luat în înțelesul lui tehnic, să fi existat o deosebire de nuanțe între cele trei noțiuni. În orice caz, termenul de *patronus causarum* nu poate avea înțelesul de *advocatus*. *Advocatus* sau *iurisperitus* (termenii au același înțeles) nu e un *munus*, ci o îndeletnicire, o meserie și cei ce făceau parte din această ramură a apărătorilor, pe timpul lui Dioclețian (anul 301 e.n.) primeau o anumită sumă de bani de pe urma serviciului². Termenul *togatus* se întâlnește în sec. V. e.n. într-o expresie ca *togatus fori Dalmatici*³. Ca atribuții *patroni causarum* pot mai de grabă să fie asemănați cu acei *actores municipiorum*, care apar tot ca reprezentanți ai intereselor comunităților orașenești în unele procese⁴.

¹ Ch. Lécrivain, art. *Patronus*, în *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines* (sub îngrijirea lui Ch. Darremberg, Ed. Saglio, E. Pottier), vol. IV, 1, p. 355—356.

² C.I.L., III, p. 831, din *Edictum Diocletiani de pretiis rerum*, la rîndul 72 se spune *advocatus sive iurisperitus* și se adaugă suma cu care puteau fi retribuiți. Încercarea lui W. Kubitschek, op. cit., p. 436, de a identifica pe *patronus causae* din epoca imperială cu instituția *patronus* din scrierea lui Q. Asconius Pedianus (în Scholiile privitoare la Verrinele lui Cicero, — după textul reconstituit de Kubitschek, op. cit.) nu pare să fie probabilă, deoarece Asconius vorbește despre *patronus* în sensul vechi juridic. De altfel, Asconius chiar dacă se referă la vremea lui, face o distincție netă între *patronus*, *advocatus* și *procurator*, ca formînd categorii deosebite ale apărării.

³ C.I.L., III, 2659 Salona, din anul 443 e.n.; C.I.L., VIII, 1927, nu e sigur dacă relatează despre această îndeletnicire de *togatus* luată cu semnificația de apărător.

⁴ Cf. Th. Mommsen, op. cit., p. 344—345.

Termenul de *advocatus populi* se întâlnește în Italia la Clusium ¹, apoi în Africa în expresii ca *iurisperitus functus advocationis rei publicae* ² sau *advocatus fidelissimus rei publicae* ³, ori *advocatus Karthaginis* ⁴. Cei ce poartă aceste titluri fac parte, în general, din pătura de sus a populației orășenești, îndeplinind mai multe magistraturi în sfaturile de conducere orășenești. Inscripțiile în onoarea acestor înalți slujbași orășenești sînt ridicate uneori de către *ordo* din orașul respectiv. Dar acest fapt nu dovedește într-o măsură mulțumitoare, dacă această tagmă de *advocati populi* sau *rei publicae* sînt identici cu *patroni causarum*. Așa bunăoară, la Verona un astfel de personaj poartă denumirea funcției de *populi advocatus ab epistulis Latinis Augustorum* ⁵, care nu pare să aibă înțelesul unui *patronus causae*. Din acest exemplu ne putem da seama cît de variată a fost folosirea termenului de *advocatus populi* sau *rei publicae* pentru diferitele cauze judiciare purtate de către administrația unui oraș.

Formula de *defensor*, în expresii ca *defensor rei publicae*, *defensor coloniae*, *defensor causarum municipii*, *defensor publicus*, pentru sec. II și sec. III, e caracteristică la unele persoane cu înalte magistraturi orășenești. Acest *defensor* reprezintă și patronează într-un proces civil interesele unei anumite cetăți ⁶. O asemănare în atribuții a acestor *defensori* cu *patroni causarum*, ar putea deci să existe.

Din inscripția C.I.L., III, 5216 ar reieși că încă din sec. II, guvernatorii provinciilor interveneau direct în alegerea acestor *patroni causarum*. Din faptul că *patroni causarum* dedică o inscripție guvernatorului *T. Varius Clemens procurator Augusti provinciae Mauretaniae Caesarensis*, reiese că alegerea acestei comisii acum nu mai depindea de bunul plac al decurionilor. În această vreme conducerea administrativă a provinciei se amestecă tot mai des în administrația orășenească, orașele provinciilor pierzîndu-și mereu din autonomia lor.

Informații mai ample din care să deducem felul cum a luat naștere instituția *patroni causarum*, fazele prin care a trecut pînă a ajuns să se cristalizeze sub această formă cunoscută în legea din Malaca, adevăratul rol al patronilor sub toate aspectele, situația specifică sub care s-a înfățișat această instituție în provincia Dacia, sînt întrebări la care deocamdată nu se poate răspunde. Faptul însă că ei erau aleși din rîndurile celor mai de seamă persoane, judecate atît după poziția lor socială, cît și după rangul magistraturilor lor, ne dezvăluie puternicul caracter de clasă al acestei instituții. Cine erau cei urmăriți în judecată de către *patroni causarum*? Din legea din Malaca aceasta nu reiese. Totuși se poate vedea că e vorba de darea anumitor socoteli în legătură cu banii publici. Fie că avem de-a face aici cu persoane insolvabile pentru anumite prestații în bani față de nevoile orășenești — anumiți contribuabili impozabili — fie că e vorba de anumiți indivizi în legătură cu anumite antreprize luate în arendă de la conducerea orașului, în ambele cazuri am avea de-a face cu acea numeroasă plebe orășenească, sărăcită, care se află într-o continuă contradicție cu clasa stăpînitoare, clasa posedanților de bunuri materiale, clasa stăpînitorilor de sclavi, clasa celor care dețineau toate funcțiunile înalte în miinile lor, în general clasa exploatatoare. Încă pentru vremea împăratului Antoninus Pius (an. 138—161), — Karl Marx remarcă «înflorirea provinciilor», dar în același timp și «o severă supraveghere a cîrmuitorilor lor» ⁷. Prin înflorirea provinciilor se înțelege

¹ C.I.L., XI, 2119. Inscripția e pusă de către *ordo* (sfatul orășenesc) lui *Q. Gellius Villianus duumvir* și *advocatus populi*.

² C.I.L., VIII, 10899. Inscripție funerară pusă de către *G. Garcilius Victor*, *quaestor*, *aedilis* și *duumvir* fratelui său *L. Garcilius Praetorianus iurisperitus* etc.

³ C.I.L., VIII, 4604 Diana, inscripție în onoarea lui *C. Orchivius Paulinus* care purta și titlul de *flamen perpetuus* și de *advocatus*, pusă *ex decreto splendidissimi ordinis Dianesium*.

⁴ C.I.L., VIII, 2775 Lambaesis. Alte inscripții idin Africa arată persoane cu titlul simplu de *advocati*, (C.I.L., VIII, 2743, Lambaesis), alții pe lingă acest titlu mai adaugă și pe cel de *flamen perpetuus* (C.I.L., VIII, 18227, Lambaesis); alte trei inscripții (C.I.L., VIII, 2734, 2393, 8489) arată că acești *advocati* făceau parte din clasa cavalerilor.

⁵ C.I.L., V, 3336.

⁶ Pentru acest termen de *defensor civitatis*, împreună cu materialul epigrafic mai caracteristic, cf. G. Mancini, art. *Defensor civitatis*, în *Diz. epigr.* II, 2, p. 1554—1558. Mancini pune acest termen alături de *actor municipii* sau *advocatus republicae*, nu însă și de *patronus causarum*.

⁷ K. Marx, Note cronologice, în *Archiva Marx-Engels*, vol V, p. 6 (citat după N. A. Mașkin, *Istoria Romei antice*, București, Edit. de stat, 1951, p. 330).

consolidarea sistemului sclavagist datorită întăririi grupurilor privilegiate din provincii — a aristocrației orășenești — și totodată exploatarea și jefuirea provinciilor în folosul claselor dominante. Dar deși după forma literelor această inscripție, pare a aparține sec. II — epoca Antoninilor —, totuși avînd în vedere că *[P? Anto?]nius Valens* apare ca un *decurio municipii Apulensis*¹ și *patronus municipii Porolissensis*², trebuia să fie ceva mai tîrzie, probabil sfîrșitul sec. II sau mai curînd din primii ani ai sec. III³, în orice caz începînd cu epoca de domnie a împăratului Sept. Severus (193—211). Acum în societatea romană diferențierile de clasă se adîncesc tot mai evident, iar exploatarea oamenilor de jos de către clasele privilegiate se accentuează tot mai mult. Tov. Gh. Gheorghiu-Dej a accentuat asupra rolului de exploatator al sistemului de stat sclavagist roman în Dacia, arătînd că «mai bine de o mie de ani teritoriul țării noastre a fost obiectul prădăciunilor și invaziilor cuceritorilor romani, cotropitorilor turci și apoi ale imperialiștilor «civilizați» francezi, englezi și germani»⁴. Așa se explică că deși inscripțiile din Dacia dovedesc în vremea așa-zisă a Severilor (193—235) o epocă de bunăstare și de prosperitate pentru o anumită pătură orășenească, izvoarele literare vorbesc totuși, încă de pe timpul lui Antoninus Pius, de anumite frămîntări din Dacia⁵, care se pare că iau caracterul unor răscoale⁶ și la care acum în sec. III vor contribui într-o largă măsură și populațiile dacice, iraniene și germanice din afara granițelor provinciei⁷. Situația grea în care se afla populația săracă din Sarmizegetusa ne este atestată de calitatea unui *defensor lecticariorum*⁸, care ia sub apărarea sa pe acești hamali⁹ loviți de abuzurile celor puternici din administrația orășenească.

II

Th. Mommsen în C.I.L., III, p. 10, nr. 74*, reproduce o inscripție considerată de el ca fiind un fals al lui Zamosius. Zamosius pretinde că inscripția văzută de el se afla, în timpul său, la Bretea Romînă (raion Hațeg, Reg. Hunedoara), deci în apropiere de Sarmizegetusa¹⁰ și redată de el în felul următor:

APOLLINI GRANNO
ET SIRONAE DIS PRAE
SENTIBVS Q.AXIVS AELI
ANVS. V. E. PROC. AVGG¹¹

¹ Cel mai recent și mai convingător studiu cu privire la existența unui *municipium Septimium Apulense* este cel al acad. C. Daicoviciu, în «Studii și cercetări de istorie veche», an. I (1950), nr. 2, p. 226 și urm. — *Municipium Apulense*, din inscripția lui *[Anto?]nius Valens* pare să fie acesta, localizat în imediata apropiere a castrului roman de la *Apulum* (Alba Iulia).

² C. Daicoviciu, în «Dacia», VII-VIII (1937—1940), p. 327—328, inscripții cu *munic(ipium) Septimi(um) Porol(issense)*; id., La Transylvanie dans l'antiquité, București, 1945, p. 130—131.

³ Expresia *a militiis* apare în inscripții începînd cu sec. III; cf. R. Cagnat, Cours d'épigraphie latine, ed. III, Paris, 1898, p. 116.

⁴ Gh. Gheorghiu-Dej, în «Lupta de clasă», V. 4 oct. (1949), p. 5.

⁵ Hist. Aug., Vita Antonini Pii, 5, — ... *Dacos rebellantes* ... (în ed. lui H. Jordan și Fr. Eyssenhardt, vol. I, p. 36).

⁶ Acad. M. Roller, Probleme de Istorie, Contribuție la lupta pentru o istorie științifică în R.P.R., ed. III, București, Ed. P.M.R., 1951, p. 39—40.

⁷ C. Daicoviciu, La Trans., p. 166 și urm.

⁸ C.I.L., III, 1438.

⁹ I. Kruglikova, în «Vestnik Drevnei Istorii», nr. 3 (1947), p. 223, așa înțelege să traducă numele acelei grupări de (*collegium*) *lecticariorum*.

¹⁰ Stephanus Zamosius (Szamosközi), *Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum*, Padua 1593, f. 64 — «*Brettae in aedibus Ostrochinarum*», probabil la conacul vechii familii nobiliare Osztrovy, cunoscută în comitatul Hunedoarei în sec. XVI și stinsă la 1676; cf. Ivan Nagy, Magyarországi, családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal, Pesta, 1861, p. 303—304.

¹¹ Sub această formă inscripția a fost apoi publicată de către toți ceilalți epigrafiști, dar cu alineate diferite și cu o singură și neînsemnată interpolare; astfel la Gruterus 37, 11, Fridvalsky 47, Seivert 170 (citați la Mommsen, C.I.L., III, p. 10). Inscripția este reprodușă și în manuscrisul epigrafic din anul 1776 al profesorului Iacob Aron de la Blaj, la p. 15, nr. XLVI (Mss. în Biblioteca Universității, Cluj), apoi de Fr. X. Hene, *Beiträge zur dakischen Geschichte*, Sibiu, 1836, p. 124, iar A. Fodor, în mss. vol. II, f. 61 și vol. IV, f. 20 (la bibl. Universității Cluj, nr. 754, V), vorbește despre monument ca și cum l-ar fi văzut, arătînd că e un altar din piatră de marmoră albă, cu un frumos capitel, dà dimensiunile monumentului: înălțimea 3'4" (1,05 m), lățimea 2'15" (0,825 m), și că se află la Alba Iulia. De aici ar rezulta că Fodor pe la jumătatea sec. trecut a văzut inscripția, care se păstra la Alba Iulia, ceea ce nu pare însă verosimil. Următorii care o reproduc sînt J. F. Neigebauer, *Dacien aus den Ueberresten des klassischen Alterthums*, Brașov, 1851, p. 89, nr. 4 și p. 286, nr. 17, iar ultimii, înaintea lui Mommsen, M. J. Ackner și Fr. Müller, *Die römischen Inschriften in Dacien*, Viena, 1865, p. 203.

Argumentul lui Mommsen care pledează în favoarea unei falsificări a acestei inscripții, e că n-ar fi vorba de altceva, decît de o ticluire după o inscripție din Roma (Orelli 2001 = C.I.L., VI, 36)¹, cu ajutorul altor două din Dacia (C.I.L., III, 1422 și 1423)².

Printre culegătorii de inscripții din Dacia, Zamosius este cunoscut ca unul dintre cei mai frecvenți falsificatori. Multe inscripții au fost falsificate ori fasonate de către el în așa măsură, încît Mommsen a fost nevoit să nu le poată considera drept inscripții autentice. Numai acele inscripții au fost luate în considerare care aveau și mărturia epigrafiștilor anteriori. Din cele constatate de Mommsen, Zamosius nu a cunoscut culegerile de inscripții ale lui Mezerzius, Lazius sau Taurinus — predecesorii săi, editînd deci un număr oarecare de inscripții, importante prin conținutul lor, care nu se află la epigrafiștii anteriori lui și cunoscute numai datorită culegerii sale. Din inscripțiile adunate de el, se găsesc însă foarte multe care dau dovadă sigură de fals, altele numai de anumite modificări care de bună seamă reprezintă interpretările lui Zamosius, fie acolo unde textul era mărtelat sau stricat, fie acolo unde nu era în măsură să descifreze. În concluzie, astăzi rămîn puține inscripții autentice studiate de Zamosius³, și în primul rînd trebuie considerate ca atare acelea care, deși acum dispărute, sînt dovedite și prin mărturia altor epigrafiști. Și totuși, pînă astăzi, ni s-au transmis cîteva inscripții mai de seamă numai datorită lui Zamosius, cea mai importantă fiind C.I.L., III, 1458⁴, sau C.I.L., 972, 1417, altele pentru prima dată cunoscute prin el, înaintea altora, ca C.I.L., III, 1028, 1061 etc.

Alături de inscripțiile autentice cercetate de Zamosius, trebuie reconsiderată și inscripția de mai sus, trecută pe nedrept, de către Mommsen, la cele false. Inscripția scrisă pe un altar începea cu o dedicație către *Apollo Grannus* și zeița *Sirona*, zeități celtice bine cunoscute. Dedicantul *Q. Axius Aelianus* e iarăși un personaj bine cunoscut în istoria Daciei. Începutul activității lui *Q. Axius Aelianus* ca *procurator Augusti* al Daciei *Apulensis*, iar mai tîrziu și *vice praeses*, e de pus între anii 235—238 sub domnia lui Maximinus Thrax⁵ sau mai de grabă a celor doi împărați Pupienus și Balbinus (238)⁶.

Prima și cea mai importantă inscripție a lui *Q. Axius Aelianus* e C.I.L., III, 1456 = Dessau, I.L.S., 1371: *Q. Axio Q. f. Pal. A[eliano], eq. R. Laurenti Lavin[ati], curator ad popul. vi[ar]. Traianae et Aurelianae [et] Aeclanensis, proc. ad alim. per Apuliam Calabriam Lucaniam et Bruttios, pro. rat. priv. prov. Maur. Caes., item per Belgicam et duas Germanias, proc. prov. DAC. Apul., bis vice praesidis, ordo col. Sarmiz. metropol. patrono*. Inscripția a fost descoperită la Sarmizegetusa în 1833 și nu-i putea fi cunoscută lui Zamosius pe nici o cale⁷.

A doua inscripție, în ordinea importanței pusă de către fiul său cu același nume, este C.I.L., III, 7899 = Dessau, I.L.S., 3849, descoperită tot la Sarmizegetusa: ... *Q. Axius Aelianus Iunior votum pro patris incolumitate susceptum cum gratulatione libens solvit. Ioni Ioni*. Nici această inscripție, descoperită tîrziu de tot, nu i-a fost cunoscută lui Zamosius.

¹ *Apollini [Grano et] Sanctae [Sironae] sacrum*.

² Tot ca un fals e considerată inscripția și de M. Ihm, art. *Sirona*, în *Rocher's Lexikon*, col. 962.; art. *Grannus*, în *Pauly-Wissowa*, RE VII, 2, col. 1826; Keune, art. *Sirona* în *Pauly-Wissowa*, RE III A, 1, col. 357, nr. 15 a și Holder, *Altceltischer Sprachchatz*, I, Leipzig 1896, col. 2038.

³ Doar cam jumătate din inscripțiile transmise prin Zamosius pot fi socotite autentice.

⁴ Cea mai bună caracterizare a lui Zamosius, ca vechi epigrafist se găsește la Th. Mommsen, în C.I.L., III, p. 156, nr. IX și la F. Szász, în *Erdélyi Múzeum* (kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület), XXVI (1909), ser. nouă, IV, Cluj, p. 172—179.

⁵ A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dacien*, în « *Diss. Pann.* », ser. I, nr. 2, p. 71—72.

⁶ E. Groag—A. Stein, *Prosopographia Imperii Romani*, I, Berlin-Leipzig, p. 363, nr. 1688.

⁷ Din timpul activității sale în Africa, în calitate de *procurator rationis privatae provinciae Mauretaniae Caesariensis*, este C.I.L., VIII, 8812 = Dessau, I.L.S., 5965.

A treia inscripție este C.I.L., III, 1423, tot de la Sarmizegetusa: *Iovi O.M. Iunoni reginae omnibus dis immortalibus Q. Axius Aelianus v.e. proc. Augg. et Aelia Romana eius Ioni*. Această inscripție, cunoscută pentru prima dată lui Mezerzius, a rămas necunoscută lui Zamosius și nu se află în culegerea sa. A patra inscripție este C.I.L., III, 1422 = Dessau, I.L.S., 3636, menționată ca fiind aflată tot la Sarmizegetusa: *Fortunae Reduci, Lari viali, Romae aeternae Q. Axius Aelianus v.e. proc. Augg. Ioni*. Numai această singură inscripție, care poartă numele lui Axius Aelianus, îi este cunoscută lui Zamosius. Deoarece inscripția apare și la alți epigrafiști (Mezerzius, Lazius, Bongarsius, Opitz), Mommsen o declară autentică. Toți acești vechi epigrafiști, începând cu Mezerzius și desigur și Zamosius, dau în rîndul al șaptelea AVG, scris cu un singur G.

Ultima inscripție pe un altar descoperit tot la Sarmizegetusa este în limba greacă, G.I.G., 6813 = Dessau, I.L.S., 3849 a = I.G.R., I, 546, închinată de fiul său:

Ἀσκληπιῷ καὶ Ὑγίειᾳ θεοῖς φιλοκθρώποις Ἀξίος Αἰλιαν[ος] ὁ νεώτερος εὐχαριστήριον Ἰόνιος¹.

Pentru prima dată inscripția apare în publicația lui Marsigli și nu i-a fost cunoscută lui Zamosius. Deci din cele cinci inscripții d'n Dacia cunoscute pînă astăzi, în care apare Axius Aelianus sau familia lui, Zamosius pe timpul său cunoaște una singură, C.I.L., III, 1422 iar *nu și* 1423, după cum pretinde Mommsen la pag. 10, cu ajutorul căreia ar fi falsificat C.I.L., 3,74*. Cunoșcînd acest fapt, reiese în mod clar de ce nu poate fi considerată drept un fals inscripția C.I.L., III, 74*:

1°. Zamosius nu cunoștea decît C.I.L., III, 1422, unde Axius Aelianus apare ca PROC AVG, așa cum a fost redat de toți epigrafiștii, inclusiv Zamosius, deoarece al doilea G, se pare că a fost atît de bine martelat, încît nimenea înainte de Mommsen nu l-a bănuît. În inscripția C.I.L., III, 74* Axius Aelianus apare însă corect ca PROC AVGG². Reiese, deci, că C.I.L., III, 74* nu mai poate fi considerată drept o ticluire după C.I.L., III, 1422.

2°. Singura inscripție după care Zamosius și-ar fi ticluit C.I.L., III, 74*, rămîne C.I.L., III, 1423, unde într-adevăr Axius Aelianus apare ca PROC AVGG, dar această inscripție nu se află în *Analecta* lui Zamosius și deci nu a cunoscut-o.

3°. Nu pare apoi verosimil ca Zamosius să fi cunoscut pe timpul său ceva despre originea celtică a zeităților amintite în inscripție³ și nici despre activitatea lui Axius Aelianus ca procurator în Gallia Belgica și în cele două Germanii⁴, cu ajutorul căror cunoștințe să fi ajuns ca să construiască textul inscripției.

4°. Ultimul argument care se mai poate aduce ca sprijin în favoarea autenticității inscripției C.I.L., III, 74* e că dacă ar fi fost o inscripție falsificată sau ticluită, apoi ar fi fost falsificată pe deplin, deoarece textul nu se termină la PROC AVGG⁵.

Singurul amănunt dubios în toată inscripția rămîne acel atribut al zeilor de DIS PRAESENTIBVS. *Dei praesentes* ca atribute ale lui Apollo Grannus și zeiței Sirona nu apar niciodată în cele cîteva zeci de inscripții cunoscute ca dedicații către aceste divinități. Lui Apollo singur, ca divinitate greco-romană, în inscripții, nu-i este propriu acest atribut. *Apollo praesens* se întilnește o singură dată la Valerius Flaccus⁶, dar în inscripții

¹ Pentru acel signum de *Ionius* a se vedea la Mommsen, în C.I.L., III, sub nr. 1422, la A. Domaszewski, în C.I.L., III, sub nr. 7899 și la E. Groag — A. Stein, op. cit., p. 363, nr. 1688 și 1689.

² Al doilea G din cauza unei incomplete martelări, după anul 238, a fost luat drept un C, confuzie ușor explicabilă.

³ Cea mai veche publicație despre cultul lui Apollo Grannus, citată de Drexler, art. *Grannus*, în Roscher's Lexikon, I, 2, col. 1740, este publicația lui Eckhart, Diss. de Apolline Granno Mogouno in Alsatia nuper detecto. Wirceburgi, 1727.

⁴ C.I.L., III, 1456, unde e amintit ca *procurator rationis privatae . . . per Belgicam et duas Germanias* a fost descoperită de-abia în 1833.

⁵ Cu ajutorul C.I.L., III, 1422, Zamosius într-adevăr ticluiește C.I.L., III, p. 10, nr. 80*, unde Axius Aelianus apare ca *procurator Traiani imp.*, falsă informație fiind primită ca autentică de către A. Boeckh, în C.I.G., sub nr. 6813.

⁶ C. Val. Flacci, *Argonauticon*, ed. O. Kramer, Leipzig (Teubner), 1913, p. 127. — I. B. Carter, *Epitheta deorum quae apud poetas Latinos leguntur*, Leipzig, 1902, p. 14.

niciodată. Apare însă într-o inscripție sub forma de *Apollini praestanti*¹ și altă dată, într-o inscripție din Dacia, *Apollini praestantissimo*². S-ar putea ca aici să fie greșeala lui Zamosius, cetind PRAESANTIBVS în loc de PRAESTANTIBVUS, cuvînt poate scris în ligatură și redat de el prin această formă neîntîlnită de *dis praesentibus*. Inscripția în felul acesta nu mai prezintă nimic dubios, iar conținutul ei a putut fi: *Apollini Granno [et Sironae dis prae] stantibus (?) Q. Axius Aeli [anus v.e. proc. Augg.]*

Fie că a fost un altar căruia îi lipsea partea de jos, fie că ultimele rînduri erau șterse în momentul cînd Zamosius a văzut piatra, în felul acesta monumentul epigrafic ne apare ca o inscripție într-un tot autentică.

Apollo Grannus și zeița Sirona apar în imperiul roman ca două zeități răspîndite mai ales în lumea celtică, începînd cu cele trei Galii, cele două Germanii, apoi în Raetia, Noricum și Pannonia Superior. Dedicantii în marea lor majoritate sînt celți și oameni din partea locului, deoarece cultul acestor divinități nu s-a bucurat de o atît de mare răspîndire în restul imperiului³. Uneori, însă, dedicanții erau și străini, printre care cunoaștem și cîțiva guvernatori de provincii⁴.

Ca zeități celtice Apollo Grannus și zeița Sirona treceau în primul rînd drept zeități vindecătoare. Dacă ar fi să dăm crezare informației din Cassius Dio, însuși împăratul Caracalla, suferind fiind de un morb incurabil, recurge și la ajutorul zeului celtic Grannus⁵, care, se pare, că se bucura de un renume în lumea celto-romană din sec. II—IV e.n. Aceste două divinități erau considerate apoi ca zeități ale apelor termale, ale apelor vindecătoare, iar unele stațiuni balneare chiar primesc numele lor; altare și plăci votive cu numele lor au fost aflate chiar în localități balneare. Deseori se pun inscripții cu dedicația către aceste divinități adăugîndu-se *pro salute*(. . .).

Q. Axius Aelianus trebuia să fi avut un motiv întemeiat ca să închine un altar zeităților celtice tămăduitoare, care de altfel trebuie să-i fi fost cunoscute de pe vremea cînd fusese procurator în Gallia Belgica și în cele două Germanii, cu puțin înainte de a veni în Dacia. Se pare, că pentru timpul cît a stat în Dacia, suferind fiind de o boală — și aceasta reiese clar din inscripția fiului său, C.I.L., III, 7899. *votus pro patris incolumitate susceptum cum gratulatione libens solvit* și ar mai reieși acest fapt și din C.I.G., 6813, altar închinat de același lui Aesculap și Hygeii θεοῦς φιλανθρωπoις, nu e exclus să fi încercat și pe această cale, dedicînd un altar zeităților celtice, redobîndirea sănătății sale.

Oricum, asupra inscripției C.I.L., III, 74* planează o îndoială, dacă mai poate fi azi categorisită alături de cele false. Nu de mult Prof. M. Macrea a arătat, cu o desăvîrșită competență, că printre inscripțiile considerate false de către Th. Mommsen, pot să fie în realitate inscripții autentice; ca o bună dovadă C.I.L., III, 37* din Napoca⁶. La cele cîteva răzlețe cazuri de monumente închinare divinităților celtice din Dacia cunoscute pînă acum, ca *Iuppiter Bussumarus*⁷ *Iuppiter Bussurigijs*, *Iuppiter Sucellus*, *Epona*, *Campestris*, *Quadriviae* și *Nantosvelta*⁸, în cazul că inscripția lui Axius Aelianus poate fi autentică, se adaugă și cunoscutul cuplu al lui *Apollo Grannus* și al zeiței *Sirona*.

¹ C.I.L., VI, 38.

² C.I.L., III, 991.

³ Ihm, op. cit.; F. Stähelin, in Zeitschrift für schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte, III, 4 (1941), p. 241 și urm.

⁴ C.I.L., VII, 1082, un procurator Augusti din Britannia; C.I.L., XIII, 8007, un *consularis Germaniae Inferioris* printre alți zei al doilea e Grannus; CIL, III, 5874, un *legatus Augusti pr(o) pr(aetore)* pe o piatră comemorativă lasă să se scrie *dei Apollinis Granni* și poate și inscripția din « Ann. Epigr. », 1941, nr. 89.

⁵ Dio Cassius, LXXVII, 15, 6; Ihm, op. cit.

⁶ M. Macrea, « An. Inst. de Stud. Clasice », Cluj, V (1944—1948), p. 297—301.

⁷ Pentru prima dată dovedit de C. Gooss în « Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde », ser. nouă, XIV (1887), p. 129 și nu de H. Zeiss, în « An. Inst. de Stud. Clasice », Cluj, II (1933—1935), p. 257—258.

⁸ C. Daicoviciu, La Transylvanie dans l'antiquité. București, 1945, p. 153, nota 2.

III

În 1910 G. Téglás publica un fragment de placă cu inscripție, care, după indicațiile date de el, se aflase în păstrare la văduva preotului Sarmassy din Hășdat (raionul Hunedoara) și a fost donată în anul 1903 Muzeului din Deva. După părerea justă a lui Téglás, inscripția a putut proveni numai de la Sarmizegetusa, cu ale cărei monumente antice aristocrația maghiară din trecut, începînd încă din sec. XV, își împodobeau castelele, casele și parcurile.

Textul inscripției, împreună cu întregirea dată de Téglás, este următorul:

MOVA FVIT
*petu*STATE CONLABSA
 HERCVLANVS
*co*L AEDIL OMNI
*impend*IO SVO AMPLI
*ato cu*M PORTICIBVS
*re*STITVIT¹

Astăzi inscripția se află în colecția lapidariului roman al Muzeului Regional din Deva, sub nr. de inventar 2196. Este o placă de marmoră de Bucova, ruptă în două aproape diagonal, în așa fel încît lipsește cam jumătate din partea stîngă a inscripției. Inscripția este încadrată într-un chenar, iar pe cele două laturi are un ornament frumos sculptat în forma unei *pelta* stilizate cu frunze în relief, terminată în cap și cioc de pasăre (v. fig. 2).

Dimensiunile plăcii sînt următoarele: lungimea laturii în partea de sus de 0,96 m, iar în partea de jos 0,48 m, înălțimea 0,74 m, grosimea 0,5 m.

Din punct de vedere epigrafic monumentul nu prezintă nici un fel de curiozități. Literele sînt frumos scrise, lectura nu întîmpină nici o dificultate. Dimensiunile literelor nu sînt peste tot aceleași. Cu cît ne apropiem de rîndurile de jos ale inscripției literele devin tot mai mici. Astfel în rîndul întîii înălțimea literelor este de 5 cm, în rîndul al doilea de 4 cm, în rîndul al treilea iarăși se măresc la 4,7 cm, în rîndul al patrulea 4,5 cm, rîndul al cincilea 4 cm, rîndul al șaselea 3,5 cm, iar ultimul 3,3 cm, cu toate că la o apropiere liberă cu ochiul nu se pot distinge aceste variațiuni ale rîndurilor, în afară de ultimul care e scris mult mai mărunț decît celelalte. Literele C, D, G, M, N, O, Q, R și V au o formă patrată, celelalte însă, ca A, B, F, L, S și T au o formă ceva mai alungită. După forma literelor, inscripția s-ar data în sec. II — epoca Antoninilor. Alte observațiuni asupra literelor nu sînt de făcut, decît în ce privește sedila lui Q din rîndul întîii, de o lungime neobișnuită, iar la sfîrșitul rîndului al șaptelea un S mult mai mic decît restul literelor din același rînd.

Reexaminînd monumentul, se poate vedea că în rîndul întîii nu poate fi vorba nicidecum de lectura MOVA FVIT așa cum a fost ea redată în publicație de către Téglás. El omite aici două litere, care sînt și acum perfect vizibile, dintre care a doua literă nu este un O ci un Q bine distinct, încît e de mirare cum n-a putut-o observa. Fie dintr-o gravă eroare de copiere a lui Téglás, fie printr-o foarte posibilă greșală de tipar, acest rînd a ieșit în publicație cu totul străin de original. Rîndul întîii nu începe cu M, aceasta fiind litera a doua, ci cu un E, care a fost foarte puțin stricat în colțul de jos, dar perfect vizibil. Lectura este EMQVAE FVIT, care se poate bine întregi, fără nici o rezervă, cu *aedem quae fuit*, lectură cerută și de rîndul al doilea, din care se vede că se vorbea despre un edificiu. Rîndul al doilea este bine întregit de către Téglás, prin *vetustate conlapsa*.

¹ G. Téglás, în « Klio Beiträge zur alten Geschichte ». Leipzig, X (1910), p. 495.

În rîndul al treilea se vede foarte puțin dintr-un H, deci e vorba de cognomenul *Herculanus*. Ar mai lipsi încă trei sau chiar patru litere, în fața cognomenului *Herculanus*, care ar fi putut forma gentiliciul, sau poate și prenumenul. Rîndul al patrulea este completat de *Téglás* prin *col. aedil. omni*. Din partea stîngă lipsesc însă aproximativ cinci litere. Ar putea fi deci una din cunoscutele magistraturi sau funcțiuni municipale, [*II vira*]/(*is*), sau [*augusta*]/(*is*), ori [*dec(urio)col*]/(*oniae*), sau [*tabu*]/(*arius*). *Augustalis* și *tabularius* se exclud; primul fiind prea lung, iar al doilea prin faptul că *Herculanus* în inscripție avea și un gentiliciu și deci nefiind un sclav, nu putea îndeplini funcția unui *tabularius*. Rămîne deci *II virae(is)*, sau *dec(urio) col(oniae)*; aici se pare că ultimul este cel mai potrivit, fiind și cel mai des întîlnit și apare de obicei în legătură cu calitatea de edil¹. Rîndul al cincilea a fost bine întregit de către *Téglás*, ca *impendio suo ampli*, iar rîndul al șaselea, credem, mai curînd ar fi de întregit cu *-avit cum porticibus*, formă cerută de rîndul următor și de un număr mai mare de litere necesare pentru a umple acest spațiu, decît întregirea *-ato cum porticibus* propusă de *Téglás*. În ultimul rînd se poate vedea clar doar *-stituit*, pe care *Téglás* îl întregeste cu *restituit*, ceea ce nu se poate admite, deoarece înaintea lui *-stituit*, nu e nici un E, ci un P, sau un R sau un B. Aici sîntem constrînși să ne gîndim fie la o greșeală a lapidului prin omiterea lui E și deci ar fi *RESTITVIT* cu toate că înfățișarea deosebit de îngrijită în execuție a inscripției nu ar permite o astfel de eroare —, fie la cuvîntul *SVBSTITVIT*, formulă încă neîntîlnită pînă acum; deci [*culinam* (?), *exedram* (?), *picturam* (?), *columnas* (?) etc.] *r[e]stituit*, greu de precizat anume ce. Lectura corectă a inscripției și întregirea ei, pe cît este posibil, a putut fi următoarea (vezi fig. 2)²:

[aed]E M Q V A E . F V I T
[vetu] STATE.CONLABSA
.... H E R C V L A N V S
[dec co]L AEDIL OMNI
[impen]DIO SVO AMPLI
[avit cu]M PORTICIBVS
[et ...] RESTITVIT

[Aed]em, quae fuit
[vetu]state conlabsa,
.... Herculanus
[Dec(urio) col](oniae), aedil(is), omni
[impen]dio suo ampli-
[avit cu]m porticibus
[et ...] *r[e]stituit*

Cel ce reface acest *aedes* de la Sarmizegetusa e [...] *Herculanus* edilul și decurionul din sfatul de conducere al coloniei Sarmizegetusa. Titlul de *decurio* și calitatea de *aedilicius* a acestuia îl arată ca aparținînd păturii aristocrate orășenești din Dacia. Cu ajutorul materialului epigrafic cunoscut pînă acum nu s-a putut identifica întregul nume al personajului din inscripție. Cognomenul *Herculanus*, de origine greacă, dar răspîndit în imperiu sub această formă — putem spune romanizată —, arată și recenta încetățenire a acestuia și e răspîndit și în alte localități din Dacia; așa bunăoară la *Drobeta* (Turnu-Severin), un *Iulius Herculanus dec(urio) scolae fabrum*³ era unul din capii corporației meseriașilor din această localitate. Soția lui poartă numele de *Iulia Vivenia*⁴. Curios este însă numele lui *Aurelius Iulius*, — nume atît de banal — al unuia din membrii familiei acestuia, *miles cohortis I Sagittariorum* de la *Drobeta*. Un fiu al lui *Iulius Herculanus* e *imaginifer scolae*

¹ Pentru această conjunctură se pot aduce C.I.L., III, 1441 din Sarmizegetusa, [L] *Coelius De[ci]anus dec. col. Sarm. metr. aedilic. ex voto*, 1495 tot din Sarmiz. [... *Aure*]l. C. fil. Pap. *Valentino dec. col. Sarmis. metr. aedilic. Ilviral et qq. etc.* 858 Napoca (Cluj), L. *Ael. Terentianus dec. col. aed. praef.* și 867 tot din Napoca, P. *Ael. Dacianus dec. et aedil. col.*

² Pe marginea chenarului de sus al monumentului, în colțul din dreapta al ornamentului în formă de *pelta*, s-au săpat în piatră de o altă mină, dar tot în antichitate, trei semne: IIIF (vezi fig. nr. 2), fără a-i putea bănui înțelesul.

³ C.I.L., III 8010 (= 1215, 1583, Dessau, I.L.S., 7247). Nu se poate cădea de acord cu V. Christescu, Citeva observații asupra unei inscripții romane din Drobeta, Pitești, 1927, p. 2, unde se afirmă că această *scola fabrum* = *collegium fabrum* e un colegiu militar de meseriași.

⁴ După Christescu, op. cit., p. 6, ar fi un nume feminin celto-pannonic; dar numele *Vivenia* și *Vinennius* sînt cunoscute ca nume latine; cf. W. Schulze, Zur Geschichte lateinischer Eigennamen, Berlin, p. 102.

fabrum, iar fiica poartă numele de *Julia Eraclia*, care desvăluie originea lor peregrină. Inscripția de la Turnu-Severin ne arată familia unor meseriași înstăriți din Drobeta și poate încă niște peregrini pe cale de romanizare; aceasta rezultă atât din numele lor, cât și din faptul că *Aurelius Iulius* e un simplu soldat într-o unitate auxiliară, în care de obicei, pînă la edictul lui Caracalla (an. 212), intrau necetățenii. La Micia (Vețel), într-un *pagus* roman, s-a aflat o inscripție care amintește pe un *Dom(itius) Herculanus magister cultorum Herculis*, poate un peregrin, poate un libert sau, în cel mai fericit caz, un veteran încetățenit după terminarea serviciului militar¹. Aceeași situație ar putea să fie prezentată și de *M. Cassius Herculanus* din așezarea civilă de la Cioroi (raion Caracal, reg. Dolj, com. Fălcoiu)². La Romula (Reșca) se întâlnește *M. Ulp. Herculanus*, cetățean roman — poate în urma serviciului militar — numai din timpul împăratului Traian. Soția lui poartă un nume străin, *Julia Teupiboea*³. Un dac născut poate în vechea localitate dacică *Ramidava* și intrat într-o unitate militară auxiliară din Moesia Inferior, purta cognomenul *Herculanus*⁴. De la Sarmizegetusa era și *C. Iulius Herculanus*, provincial din Dacia — din pătura de jos a populației orașului de reședință al provinciei sau din împrejurimile acestei localități, care pe la sfîrșitul sec. II sau sec. III e soldat pretorian la Roma⁵. Dintr-o inscripție de la Potaissa (Turda) reiese că libertul unei familii de origine din Illyria (ei înșiși necetățeni romani) poartă numele de *Herculanus*⁶. La Sarmizegetusa e cunoscut dintr-o inscripție recent publicată un *Herculanus*, libert imperial, în funcția de *adiutor tabularii*. Soția lui poartă numele caracteristic de *C(ornelia?) Turpilla*, dovadă prin aceasta originea ei modestă, iar fiul lor *Carus* e încă un *Caes(aris) n(ostris) v(erna)*⁷. Dar tot din Sarmizegetusa e cunoscut și un alt *Herculanus*, sclav imperial, în aceeași funcție de *adiutor tabularii*⁸. La *Apulum* (Alba-Iulia) un gladiator — un *retarius* — se numește tot *Herculanus*⁹.

Herculanus din această inscripție de la Sarmizegetusa nu ajunge pe scara magistraturilor orășenești decît pînă la treptele de *decurio* și *aedilis*, care sînt cele mai mici. Cognomenul lui atât de transparent ascuns, precum și exemplele de mai sus, trădează proveniența sa socială și probabil originea lui locală. Din inscripție reiese, ca un fapt de netăgăduit, lupta acestei plebe orășenești pentru a ajunge la drepturile de cetățenie romană, la drepturile depline și străduința de a lua parte la conducerea orașului. O luptă de clasă are loc și în interiorul orașelor din Dacia, între aristocrația orășenească formată în majoritatea ei din cavaleri romani, și populația de jos. Aceste frământări sociale, probabil, n-au fost lipsite chiar de unele mișcări violente, acum, în această vreme cînd începe declinul puternicului stat sclavagist roman, căci «nu s-a pomenit încă în istorie ca clasele muribunde să părăsească de bună voie scena»¹⁰. Nu e imposibil ca acest *Herculanus* să provină din sinul populației dacice și ca să fi dobîndit o oarecare stare materială, ajungînd pînă în cele din urmă să fie ales în consiliul de conducere — *ordo* — al coloniei, în calitate de *decurion*. În această situație, el are posibilitatea și e de datoria lui să refacă un edificiu cu caracter de

¹ C.I.L., III, 1339.

² D. Tudor, *Oltenia Romană*, București, 1942, p. 350, nr. 185.

³ C.I.L., III, 14486.

⁴ Gr. Florescu, în «Studii și cercetări de istorie veche», II, 2 (1951), nr. 2, p. 125—135.

⁵ C.I.L., VI, 32536, 1333. Relatări în legătură cu mediul social din care proveneau soldații pretorienii, începînd cu epoca lui Septimius Severus, a se vedea la M. Durry, *Les cohortes prétoriennes*, Paris, 1938, p. 253—256 și A. Passerini, *Le coorti pretorie*, Roma, 1939, p. 189—191.

⁶ C.I.L., III, 917, cf. I. I. Russu, în «An. Inst. de Studii clasice», Cluj, IV (1914—1943), p. 200, nr. 19.

⁷ Oct. Floca, «Materiale arheologice», I (1953), p. 767.

⁸ C.I.L., III, 1468. Soția lui poartă numele de *Aurelia Respecta*.

⁹ C.I.L., III, 12, 644.

¹⁰ I. V. Stalin, *Opere*, vol. 12, București, Ed. de stat pentru literatură politică, 1955, p. 40.

cult la Sarmizegetusa. Acest *aedes* din inscripție nu pare să fie același cu *aedes augustaliūm*, ale cărui importante ruine au fost descoperite, în vara anului 1924 de către C. Daico-

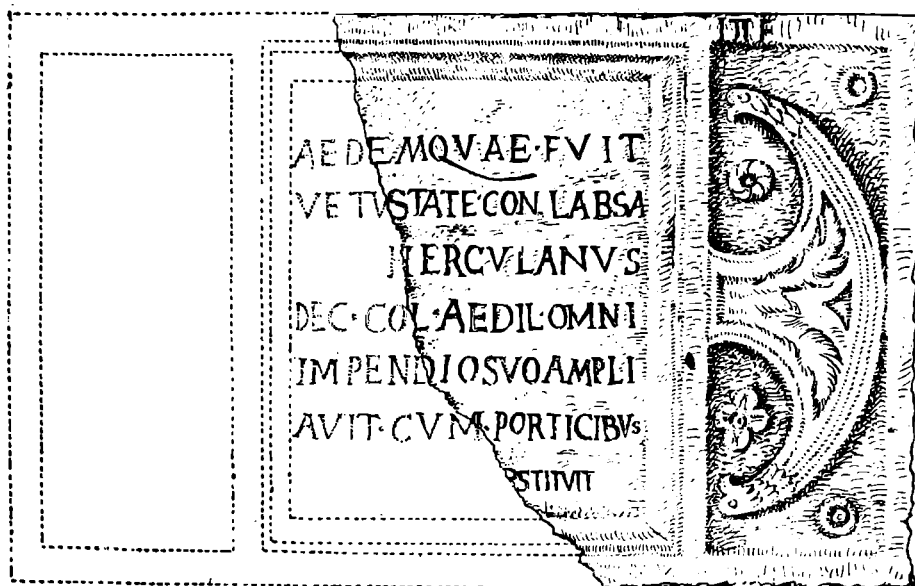

Fig. 2

viciu și dezvelite în anii următori ¹, ci un alt fel de edificiu religios închinat vreunei divinități al cărei nume n-a mai fost amintit, aici făcându-se mențiune numai despre o amplificare și o reînnoire a anumitor părți componente sau anexe.

¹ C. Daicoviciu, în « Dacia », I (1924), p. 242 și urm; III-IV (1927-1932), p. 516 și urm.; id., Sarmizegetusa (Ulpia Traiana), Cluj, 1939, p. 32-41; id., Sarmizegetusa et ses environs. București, 1944, p. 22-29.